

מבוא: על הכתיבה הנשית הערבית העכשווית

דורית גוטספלד

מסורת הכתיבה הנשית הערבית החלה להתגבש לקראת סוף המאה התשע-עשרה, בהשפעה מערבית. בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים היא עסקה בעיקר בענייני השעה ובמאבק הפוליטי-לאומי, ואולם בעשורים האחרונים, וביתר שאת מסוף שנות השמונים, בהשפעת זרמים מודרניים ופוסט-מודרניים בספרות, היא החלה להתמקד ב"אני" הנשי ובהוויה הנשית. מתקופה זו ואילך מורגשת פריחה בתחום הכתיבה הנשית, אשר באה לידי ביטוי בפרסום כתבי עת העוסקים בסוגיות הנוגעות לנשים, אנתולוגיות ויצירות ספרות שכתבו נשים וכן מחקרים בתחום. הביקורת מתייחסת כיום ליצירותיהן של נשים באהדה רבה יותר, ויצירות רבות מתורגמות לשפות זרות.¹

הספרות בנות הדור החדש, אלה שהחלו לפרסם מסוף שנות השמונים ואילך, ממשיכות את מסורת הכתיבה הנשית, ששורשיה, כאמור, בסוף המאה התשע-עשרה. הקולוניאליזם האירופי שהתפשט באותה עת השפיע על דפוסי החילוניות, החינוך והשפה. הוא סיפק הזדמנויות חינוך חדשות ששיבשו את דפוסי השליטה הפטריארכליים על נשים. חינוך לנשים נתפס אז לא כדרך להגשמתן העצמית אלא כדרך להבראה חברתית. במאה התשע-עשרה נשים ערביות אף היו מודעות לוויכוחים הפמיניסטיים במערב ולמאבקים שהתנהלו בו למען מתן זכויות לנשים. הדבר הביא לידי כך שבשנות השישים של מאה זו הן החלו להשמיע את קולן במסגרות מצומצמות, לכתוב בעיתונות ולהיות מעורבות בספרה הציבורית-פוליטית. כניסתן של נשים לזירת העיתונות הייתה אפוא נקודת ציון חשובה – היא ציינה את ראשית הכתיבה הנשית הערבית.²

בראשית הדרך מעט מאוד נשים כתבו ומעט מאוד יצירות פורסמו.³ ואולם חשוב לציין כי נשים קופחו במידה רבה מפני שהמחקר התעלם מיצירותיהן. נוסף על כך,

1. אלקאדי 1992, 40, 42; שעבאן 1999, 19-20, 163-164, 211; אלעד-בוסקילה 2004, 176-172.
2. צורף 1994, 382; Badran and Cooke, 1990, xxii-xxiii, xxviii-xxix; Cooke 1992, 443, 446; Zeidan 1995, 18-20, 46-49; Shaaban 1996b, 250-253.
3. עם הכותבות הראשונות שפרסמו סיפורים קצרים נמנות הסופרות המצריות סהיר קלמאוי (1911-1997) ועאא'שה עבד אלרחמן (1912-1974), הידועה בכינויה "בנת אלשאטא'" – בת החוף. הבולטות בסופרות שפרסמו רומנים בתקופה זו הן עאא'שה אלתימוריה המצרית (1840-1902), הלבנונית זינב פואז (1846-1914) ועפיפה כרם (1883-1923), והסופרת הלבנונית שמתגוררת במצרים לביבה האשם (1880-1947).

הביקורת הערבית נהגה לטעון שכתבתן של נשים חסרת מקורות וייחודיות.⁴ עם זאת, עיון ביצירותיהן הראשונות של סופרות ערביות, אשר עסקו בעיקר בסוגיות חברתיות באותה עת, מראה שכבר אז הציעו סופרות ערביות שיח אלטרנטיבי וניצנים של כתיבה פמיניסטית ניכרו ביצירותיהן.⁵

עם השנים הלכה וגברה ההתייחסות לענייני נשים ביצירה הנשית הערבית. הדבר בלט במיוחד בשנות החמישים, למשל ביצירותיהן של הסופרות לילא בעלפכּי (1936-) הלבנונית ופולית ח'ורי (1936-) הסורית,⁶ אשר הציגו את בעיית האישה בצורה ברורה וישירה יותר, מתוך מחאה על האופי הפטריארכלי של החברה ועל היחס לנשים, וכן התייחסו לעניינים הנחשבים לא מוסריים בחברה הערבית כמו אהבה ומין.⁷ בהמשך הדרך סחפה אחריה דרך זו של כתיבה סופרות נוספות שהעזו וחרגו מן המקובל. לא רק כתיבת רומנים, אלא גם כתיבתם של סיפורים קצרים בידי נשים הלכה והתבססה בשנות החמישים והשישים. הסופרות הוותיקות ממזרים ומלבנון הוסיפו להתבלט ולכתוב, וכעת נוספו עליהן גם יוצרות ערביות צעירות ממדינות ערב נוספות וכן יוצרות פלסטיניות.⁸

בשנות השבעים של המאה העשרים נעשתה כתיבתן של נשים ערביות רדיקלית עוד יותר מבחינת התביעות לשינוי. סופרות כמו נואל אלסעדאוי (1930-) המצרית תיארו ביצירותיהן את הסבל הנשי וקראו לנשים לקרוא תיגר על מצבן.⁹ באותה העת חדר אל היצירות גם ממד פוליטי מובהק בעקבות האירועים הפוליטיים שהתרחשו אז, כמו מלחמת 1967, שהסתיימה מבחינת הערבים בתבוסה, ומלחמת האזרחים בלבנון (1975-1982). לדוגמה, הרומן *חפאית זהרה* (הסיפור של זהרה, 1980) מאת הסופרת הלבנונית חנאן אלשיח' (1945-) נכתב בהשראת מלחמת האזרחים בלבנון וכך גם הרומן *תלכ אלד'פריאת* (הזיכרונות ההם, 1980) מאת הסופרת הלבנונית אמילי נצראללה (1935-). ביצירותיהן קשרו הסופרות בין הדיכוי הפוליטי-לאומי לבין הדיכוי הפטריארכלי, מתוך ניסיון להעביר את המסר שהמאבק לשחרור לאומי קשור קשר הדוק במאבק לשחרור האישה.¹⁰

4. קטב ואחרים 2000, 29; Cooke 1992, 460-462; Badran and Cooke 1990, xxvi; Zeidan 1995, 39-40, 88.

5. Zachs 2011, 339, וראו בעניין זה גם Baron 1994; Booth 2001.

6. ראו למשל את היצירות *אנא אחיא* (אני אחיה, 1958) מאת בעלפכּי, ו*איאם מעה* (ימים אתו, 1959) מאת ח'ורי.

7. אלקאדי 1992, 26-27, 31-32; Zeidan 1995, 93, 157.

8. בעת זו בלטו הסופרת המצרית אחסאן כמאל (1934-) והיוצרת הפלסטינית סמירה עזאם (1928-1967). ראו אלעד-בוסקילה 2004, 171.

9. Badran and Cooke 1990, xxxi-xxxiii; Cooke 1992, 454; Shaaban 1996a, 236.

10. פוזי 1987, 28-30; אלקאדי 1992, 36, 41; Badran and Cooke 1990, xxxi; Cooke 1992, 454-456; Zeidan 1995, 155, 170, 226-228.

ההתייחסות למציאות הפוליטית-לאומית ולבעיה הפלסטינית בלטה באופן מיוחד ביצירותיהן של הסופרות הפלסטיניות, בייחוד אלה שחיו ברצועת עזה ובגדה המערבית, כמו הסופרת הנודעת סחר ח'ליפה (1951-), משום שהללו חוו את המציאות הזאת על בשרן ולא רק שמעו או קראו עליה, והדבר יצר אצלן מוטיבציה לתעד, להתנגד ולהוקיע אותה דרך יצירותיהן (Cooke 1996, 167). גם לאחר שנות השמונים, כאשר מרבית הסופרות הפלסטיניות הצטמצמו לעיסוק ב"אני" הנשי על חשבון העיסוק בפוליטי-לאומי, בלט הממד הפוליטי-לאומי אצל יוצרות אלה יותר מאשר אצל סופרות פלסטיניות מאזורים גיאופוליטיים אחרים. התקופה שהחלה בסוף שנות השמונים התאפיינה כאמור בחריגה של היצירה הערבית הנשית ממודלים קולקטיביים ופוליטיים-לאומיים קודמים. הסופרות בנות הדור החדש הציעו מודל שבו ה"אני" הנשי ניצב במרכז, בשעה שהממד הפוליטי-לאומי במקרים רבים מספק רקע והסבר למצב המנטלי של הגיבורות ולמצב רוחן. הן המשיכו להיות שותפות לעיצוב השיח הלאומי, אולם בדרך כלל עשו זאת בדרכים בלתי ישירות ותוך תחכום אמנותי. בהקשר זה ראוי לציין שכמעט תמיד היצירה הפלסטינית מתייחסת אל הנושא הפלסטיני, בין במישרין ובין בעקיפין, ומייצרת תחושת שייכות לקולקטיב. ואכן, תיאוריות שונות מצביעות על כך שה"אני" אינו יכול להתקיים במנותק מן ה"קולקטיבי".¹¹ חוסר היכולת להבחין בין ה"אני" לקולקטיבי מתחזק עוד יותר כאשר מדובר ב"אני" הנשי, אשר כולל בתוכו ממד קולקטיבי מגדרי. אפשר לומר כי גם כאשר ההשפעה של מהלכים פוליטיים במזרח התיכון על יצירתן של סופרות ערביות מצאה את ביטוייה בהצטמצמות אל הפרטי, למשל כתוצאה מייאוש מן המצב הקיים, היה זה בבחינת תגובה ונקיטת עמדה ביחס למרחב הפוליטי.

ההצטמצמות אל הפרטי בכתיבה הנשית החדשה באה לידי ביטוי בראש ובראשונה בהתמקדות בתיאור המחשבות והתחושות האישיות הפוקדות את הגיבורות החוות דיכוי כנשים החיות בחברה פטריארכלית, בעיקר אלה שמבקשות לחרוג מן המוסכמות החברתיות ולערער על סדרי עולם. הגיבורות נעות במחשבותיהן בין שמרנות לקדמה ובין מסורת למודרניות. הדבר מתבטא למשל בתיאורי תשוקה של הגוף הנשי ובשאיפה נשית להגשמה עצמית, שבפועל אסורות או שאינן קיימות. ניתן לדמות זאת לתנועה בין מרחבים אשר קיימת במחשבותיהן של הגיבורות. ואולם לעתים תנועה זו מתוארת כתנועה ממשית, כאשר הגיבורות יוצאות מן המרחב הסגור של הבית והסביבה הביתית אל המרחב הפתוח – למשל מקום עבודה או בילוי (צאלח 2003, 140; Zeidan 1995, 235). כלומר ניתן לומר כי ביצירות קיימת תנועה בין מרחבים של זהות, בין מרחבי הנפש, בין מרחבים של שאיפות וחלומות, בניסיון לחפש אחר מציאות חלופית. היצירות חודרות אל עולמותיהן

11. צמיר 2006, 38-31, וראו גם Bhabha 1994, 145-182; Lloyd and Thomas 1998, 47-76.

הנסתרים של נשים ושופכות אור על אותם מרחבים אפלים וסגורים. גם בעבר נהגו סופרות לתאר ביצירותיהן מעברים של הגיבורות בין מרחבים מסורתיים לחדשים, אלא שהסופרות בנות הדור החדש מתארות את המעברים ואת השינויים הללו באופן בוטה יותר, בעיקר באמצעות תיאור תגובות קיצוניות של הגיבורות ביחס למצבן ובאמירות חריפות שלהן. היוצרות החדשות אמנם ממשיכות להנציח בכתיבתן את הכניעות והסבל הנשי, אולם ייחודן הוא בכך שהן מציעות פתרונות נועזים ומשמעותיים יותר מהסופרות שקדמו להן ומייצרות משמעויות חדשות ומקוריות לתופעות אלה של דיכוי.

הפרגמנטציה של הטקסטים למרחבים באה לידי ביטוי גם בהיבט הסגנוני והלשוני: בהצגה משוברת ובלתי סדירה של דעות ונקודות מבט, בעירוב בין גופים ובין זמנים, בזריעה מכוונת של בלבול, ובהכנסת מונולוגים פנימיים של הגיבורות שבהם הן מתחבטות בין ישן לחדש ובין כניעה למוסכמות לבין מרדנות (Roller 1986, 68; Zeidan 1995, 148).

ואולם לא רק החלוקה למרחבים והמבנה הפרגמנטרי של הטקסטים תורמים להצבת ה"אני" הנשי במרכז; גם תצורות ספרותיות אחרות מסייעות לכך. באמצעות שימוש במוטיבים, דימויים, סמלים וביטויים מקוריים ובלתי מקובלים בכתיבה הערבית הספרותית, שבהם האישה ועולמה מהווים מקור השראה ראשון במעלה, מייצרות הסופרות שיח נשי ולשון נשית ייחודית וחותרות תחת קונבנציות הכתיבה ה"גבריות". באופן כזה הן מבססות לשון כתיבה נשית עשירה ומרובדת, שסגנונה מושפע מזרמים מודרניים ופוסט-מודרניים בספרות: ביצירות קיים טשטוש בין מציאות לדמיון, בין ממשות להזיה, הלשון דחוסה ונוטה לליריות, וכל אלה מקשים על הגדרת הז'אנר הספרותי של היצירות.¹²

ניתן לומר שהסופרות בנות הדור הצעיר מנסות לשנות באמצעות הכתיבה את היחס הקיים בין המרחב שלהן כנשים-יוצרות לבין המרחב הגברי שהן פועלות בתוכו וליצור מרחב ספרותי נשי שבו לסופרים-גברים אין דריסת רגל. הדבר מומחש היטב במודל התרבותי שיצרו שירלי ואדווין ארדנר, אנתרופולוגים מאוקספורד, שאפשר ליישמו גם בתחום הספרות. המודל מנסה להסביר איך קבוצה שולטת בחברה (גברים) תופסת את הקבוצה ה"שותקת" (נשים), ואיך הקבוצה ה"שותקת" תופסת את הקבוצה השולטת ואת עצמה. המודל מודגם באמצעות שני מעגלים, מעגל "נשי" ומעגל "גברי", החותכים זה את זה; האזור המשותף לשני המעגלים מבטא את ההשפעה שיש לקבוצה השולטת על הקבוצה השותקת, והאזור שמחוץ לשטח המשותף, אשר נמצא במעגל הנשים, הוא "אזור שומם", שבו לקבוצה השולטת אין דריסת רגל. זהו אזור של ייחוד נשי, של לשון נשית ייחודית ושל כל דבר המודחק ומדוכא בידי החברה. באזור זה מתחוללת המהפכה של השפה הנשית

12. להרחבה על התופעה של מה שמכונה "אינטר-ז'אנר" ראו ע'נאים 2002-2003, 189-193.

ושל הכתיבה הנשית.¹³ כמונחים של המודל שתואר, הסופרות הערביות הצעירות תורמות, באמצעות כתיבה מקורית וייחודית, להעשרת אותו "אזור שומם" של נשים. ניתן אף לומר כי סופרות אלו, בכתיבתן המקורית המתמקדת בבעיות האישה וב"אני" הנשי, מביאות לשיא את הניסיונות להעשיר את מסורת הכתיבה הנשית ולפתח אותה.

ספר זה בא אפוא להציג את מודל ה"אני" החדש שיוצרות הסופרות הצעירות בכתיבתן, להעביר את הקוראים בין מרחבים ועולמות – עולמותיהן הפנימיים של נשים – ולחשוף אותם ללשון הנשית החדשה ולשיח הנשי שנוצר בהם. לשם כך הוא מתמקד בכתיבתן של סופרות ערביות עכשוויות בולטות ופוריות מבחינת תוצרתן הספרותית. המונחים "צעירות", "עכשוויות" ו"בנות הדור החדש" מתייחסים לסופרות שהחלו לפרסם את יצירותיהן בסוף שנות השמונים, ללא קשר לגילן. הספר בוחן יצירות שנכתבו בשפה הערבית בישראל, בגדה המערבית ורצועת עזה, בסוריה, בירדן, בערב הסעודית, בעיראק ובאלג'יריה (במרחבים הגיאוגרפיים הנדונים נכתבו בידי נשים ערביות גם יצירות רבות בצרפתית ובאנגלית, אבל לא בהן הספר עוסק). ההנחה היא שיצירות הכתובות בשפה הערבית מכוונות לקהל יעד ערבי ומטרתן להשפיע על התרבות והפוליטיקה הערבית בכלל ועל סגנונה ולשונה של הכתיבה הנשית בערבית בפרט.

כאשר מתייחסים לכתיבה הנשית הערבית אי-אפשר להתעלם מן ההשפעה המערבית עליה.¹⁴ הדבר ניכר היטב בחלק מהסיפורים הנדונים באסופה זו, למשל בסיפור "מות הברבור" מאת היפאא' ביטאר ובסיפור "סודה של החאג'ה זינב" מאת פדילה אלפארוק. המערב מופיע ביצירות בצורות שונות: אחרים מן הסיפורים מתרחשים במערב, ובאחרים מופיעה דמות ה"אחר" המערבי. ואולם גם כאשר המערב לא מופיע בגלוי ביצירות, שאלות כמו קולה של האישה, המאבק בין הפטריארכיה למודרניזם וסוגיות של סגנון ולשון, שמאמרי האסופה דנים בהן, יש בהן כדי להעיד על השפעה מערבית. עם זאת, למרות ההשפעה של תרבות המערב על הערבים ברוב תחומי החיים, השוני ההיסטורי-תרבותי יקשה ליישם את התיאוריה הפמיניסטית הספרותית, שהיא תוצר של הפמיניזם המערבי, על הספרות שנוצרה בעולם הערבי. מקצת התיאוריות הפמיניסטיות הספרותיות המערביות יכולות אפוא להיות מיושמות בהקשר הערבי, ואחרות קשות יותר ליישום. הדבר מקבל ביטוי במאמרים השונים בספר זה, אשר יעמידו סוגיות פמיניסטיות ספרותיות מערביות אל מול סוגיות דומות המופיעות בהקשר הערבי. לאורך השנים נכתבו מעט מאוד מחקרים בעברית על סיפורת הנשים הערבית,

13. Ardener 1975, 23-24; Ardener 1978, xii; Showalter 1982, 3.

14. הקשר בין המסורת למודרניזם המערבי היה תמה עיקרית בספרות הערבית כבר למן המאה התשע-עשרה. סופרים וסופרות ערביים בני הדור הצעיר היו הראשונים שראו באור חדש את הדיכוטומיה שבין מסורת למודרניזם.

בהם האנתולוגיה **נעליים ללא עקבים** בעריכת עמי אלעד-בוסקילה (2004), ובה אחרית דבר הסוקרת את התפתחות הסיפור הקצר הנשי בעולם הערבי, והספרים **בין הצבר לחמנית** (שטרית ששון 2015) וה**אצבעות הנסתריות** (גוטספלד 2013), ששניהם אמנם מתייחסים לכתיבה הנשית בערבית אך מתמקדים בסיפורת הנשים הפלסטינית. ככלל, מספר התרגומים מערבית לעברית נמוך מאוד בהשוואה לתרגומים לעברית משפות אחרות. הוצאת אנדלוס, אשר עמלה על תרגומים של ספרות ערבית לעברית, תרגמה בין השאר ספרות נשים (למשל יצירותיהן של חנאן אלשיח' והדא ברפאת), אולם ההוצאה לא זכתה להצלחה בקרב ציבור קוראי העברית בישראל. למיטב ידיעתי אין בנמצא ספר בעברית שמתייחס באופן ספציפי ליצירות מאת סופרות ערביות בנות הדור החדש ומנתח את כתיבתן מצד התוכן ומצד הסגנון והלשון. ספר זה בא אפוא לתת לקוראי העברית הזדמנות להתוודע ליצירות אלו, מתוך תקווה שספרים דומים יתווספו וימלאו את החלל בתחום זה.

המאמרים בספר זה הם פרי דיונים של קבוצת המחקר "סופרות ערביות צעירות", שהשתתפו בה חוקרות יהודיות וערביות מתחום הספרות הערבית המודרנית ומתחום המגדר. הקבוצה נפגשה במשך שנתיים במכון ון ליר בירושלים, מתוך מטרה לקדם את הדיון על כתיבתן של סופרות ערביות צעירות. בדיונה ניסתה הקבוצה להצביע על הרכיבים הייחודיים בכתיבתן של הסופרות הצעירות, הן מבחינה תמטית והן מבחינה סגנונית, מתוך דגש על הדיון התיאורטי והמתודולוגי בנושא זה.

החוט המקשר בין המאמרים בספר הוא אותה תנועה בין מרחבים שהוזכרה לעיל: מצד אחד – תנועת הגיבורות בין מסורת לקדמה ובין מציאות לדמיון, ומצד שני – תנועת הסופרות בין המרחב המסורתי הנשי שלהן כיוצרות לבין מרחב חדש וחופשי יותר של יצירה. סדר המאמרים בספר מבוסס אף הוא על תנועה זו ומחולק על פיה. שני המאמרים הראשונים מצביעים על הקשר שבין המרחב הגיאוגרפי למרחב הנפשי ביצירה הנשית. אריאל שיטרית מנתחת את הסיפור "ציפורי השיר לבטח יזמרו" מאת הסופרת הסעודית זינב חפני. מאמרה מתמקד בשאלה כיצד משקף המרחב הפיזי, הגופני והגיאוגרפי את המרחב הנפשי הפנימי של הגיבורה ושל דמויות נוספות ביצירה ומשתלב עמו וכך נותן ביטוי למציאות חייהן של נשים בסעודיה מנקודת מבטה של כותבת-אישה. המאמר כוחן את נושא הבחירה החופשית במסגרת מרחבים פיזיים-נפשיים אלה ואת שבירתם של טאבואים חברתיים, וכל זאת אגב התייחסות מיוחדת לתופעות של סגנון ולשון.

אח'לאס אלקלק שאהין מנתחת את הסיפור "וזה עניין אחר" מאת הסופרת העיראקית הדיה חסין. המאמר מראה כיצד הזמן והמרחב נשלטים בסיפור בדי עולמה הפנימי של גיבורת הסיפור, תוך שימוש מיוחד בחושים (קול ומבט) ותוך הבלטת סבלן של נשים. אלקלק קוראת את הסיפור מבעד לדיאלקטיקה שבין תיאור מציאות חיי היום-יום לבין גילוי מסתרי נפשה של הגיבורה, ומראה כיצד תנועת המבט של גיבורת הסיפור חושפת מצד אחד את המצב ברחוב ומצד שני את המתחולל בנפשה פנימה נוכח מצב זה.

שלושת המאמרים הבאים מתייחסים לקונפליקט הפנימי שחוות גיבורות רבות – בין כניעה למוסכמות החברתיות לבין מרידה וקריאת תיגר, תוך הדגשת ההשפעות המערביות הן עליהן והן על כתיבתן של הסופרות. שרון שטרית ששון מנתחת את הסיפור "השפתון" מאת סופרת סעודית בולטת נוספת, שריפה אלשמלאן. המאמר ממחיש כיצד הגיבורה נעה בין המרחב הפנימי והפרטי שלה לבין המרחב החיצוני-החברתי, וכיצד המרחב הציבורי חודר לעולמה האישי-הנשי. הפער בין שני מרחבים אלו מודגש ביצירה באמצעים סגנוניים ומבניים מגוונים. המאמר מצביע על כך שכתבתה של אלשמלאן מייצגת את הקול הכפול שלעיתים האשה-הסופרת נזקקת לו – קולה של החברה הפטריארכלית וקולה החתרני של האשה. המתח שנוצר בין שני הקולות הללו משקף את המתח שבין שני המרחבים – האישי והחברתי – כמו גם את ניסיונה של האשה לעצב את המציאות על פי קודים תרבותיים אחרים דווקא באמצעות הקול המשותק, ובכך להפסיק את השתיקה הכפויה. על פי יצירתה של אלשמלאן הקשר בין המרחבים ייווצר ברגע שתהיה ביניהם זיקה המושתתת על מגוון אפשרויות ופרשנויות של המציאות, תוך בנייה של דרכי התנהלות חדשות אשר אינן משמרות בהכרח את הסדר הפטריארכלי המסורתי.

לנא עאדל-והבה מנתחת את סיפורה של הסופרת הסורית היפאא' ביטאר, "מות הברבור", שגם בו נעה הגיבורה בין כניעה לסדרים הקיימים בחברה שהיא חיה בה לבין ערעור על הסדר הקיים או סטייה ממנו. הסיפור יוצא כנגד הסדר החברתי הקיים בחברה הפטריארכלית, שבו שולטים נורמות וערכים גבריים המביאים לדיכוייה של האשה. בסיפור זה הערעור על הסדר הקיים נעשה באמצעות ריקוד בלט (שמקורו במערב), המתנגש עם ערכים חברתיים מסורתיים שקשה לחברה להשתחרר מהם. המאמר מראה באילו דרכים חושף הסיפור את ההתנגשות בין שאיפות והשפעות מערביות לבין נורמות וערכים שמרניים, אשר במידה רבה מייצגת את ההתנגשות בין מזרח למערב.

מאמרה של **מונא דאהר** אף הוא מתייחס לחייהן של נשים בחברה הפטריארכלית, אשר נתונות להשפעה מערבית מתמדת. דאהר מנתחת את סיפורה של הסופרת האלג'ירית פדילה אלפארוק "סודה של החאג'ה זינב", המתאר את מציאות חייהן של נשים באלג'יריה, ומצביעה באמצעותו על פוטנציאל השינוי במעמדן של נשים בחברה פטריארכלית. המאמר מתאר את התנועה המתמדת של הנשים מן הספרה הפרטית לספרה הציבורית בניסיון לשפר את איכות חייהן. הוא מראה כיצד דווקא מתוך הספרה הביתית מצליחה האשה לאפשר לכתה לפרוץ אל הספרה הציבורית ולזכות בחירות.

שלושת המאמרים שאחריהם מציגים מעברים בין העולמות המדומיינים שהגיבורות בורחות אליהם, כיוון שבהם עומדות לרשותן מגוון אפשרויות בחירה, לבין העולם האמתי, שבו מתנפצים החלומות והגיבורות נאלצות לשוב אל קרקע המציאות. אפי אהרון מנתחת את הסיפור "מסיבה" מאת הסופרת הפלסטינית ליאנה בדר. מאמרה ממחיש את ההשפעה של מציאות חייהן של סופרות בגדה

המערכת על כתיבתן, ומראה כיצד סיפורה של בדר ממזג בין הפרטי לציבורי וחושף את קשיי הקיום הפלסטיני בתקופה שלאחר אוסלו. באמצעות קריאה מגדרית בוחנת אהרון את האופן שבו הגיבורה חווה ומתארת את מיקומה החברתי-תרבותי-לאומי. מתוך הישענות על מושג ה"פרפורמנס" שטבעה ג'ודית באטלר, היא חושפת את חוסר יכולתה של גיבורת הסיפור לייצר פרפורמנס, קרי לעטות תחפושת וליצור מצג של שגרה; לטענתה כל ניסיון כזה נידון מראש לכישלון, משום שאין בנמצא פתרון לכל הבעיות של החברה הפלסטינית ולמעמדה הבעייתי של האישה בחברה זו.

זהבה גנור מתייחסת לסוגיית המימזיס בטרילוגיה מאת הסופרת האלג'ירית אחלאם מסתע'אנמי, זיכרון הגוף (1993), אנרכיית החושים (1997) ועובר מיטה (2003). גנור מצביעה על תנועתה הבלתי פוסקת של מסתע'אנמי בין מציאות לבדיה ומראה כיצד הסופרת משלבת ביצירה הבדיונית פרטים מחייה האישיים ומחיי היומיום באלג'יריה במטרה לטשטש את הגבולות בין שני הממדים. גנור מפנה את תשומת הלב לעיסוק המעמיק של מסתע'אנמי בשאלת המימזיס הספרותי וטוענת כי למעשה התמה המרכזית ביצירתה היא מהות הכתיבה.

המאמר הבא, מאמרה של דורית גוטספלד, מנתח את הסיפור "ריח של אדם ישן" מאת הסופרת הפלסטינית (המתגוררת בירדן) סאמיה עטעוט. הכותבת מראה כיצד יצירתה של עטעוט מערבת בין דמיון למציאות, מערערת על הקיים ומנסה לכוון מציאות חלופית למציאות החיים הנוכחית. גוטספלד מדגימה כיצד באמצעות מבנה משובר של הטקסט הקוראים מועברים בין עולם סוריאליסטי של חלום, הזיה וסיוט לבין עולם של מציאות. השילוב בין שני העולמות מטעה ומבלבל ולמעשה הופך את עולם החלומות וההזיות של הגיבורה לחלק בלתי נפרד מעולם המציאות שלה.

לשון כתיבה עשירה ומקורית, אשר נועדה לבטא את הכניעות וההשתקה בקרב נשים, קיימת גם אצל הסופרת בת הארץ ראויה ברבארה. מאמרה של היפאא' מג'אדלה מנתח את סיפורה של ברבארה "הנו"ן הנשית ופיית הווידויים", העוסק בשאלות של גילוי והשתקה אצל האישה הערבייה. המאמר עומד על הקונפליקטים שבין גילוי לשתיקה, הניצבים כמשוואה הופכית לכל אורכו של הסיפור, הן מבחינה תוכנית והן מבחינה סגנונית. כותבת המאמר רואה בסיפור זה מעין מסמך מחאה נשי נגד השתיקה הנכפית על האישה הערבייה כחלק ממנגנון הדיכוי הנשי בעולם הפטריארכלי המופעל נגדה.

את הספר חותם מאמרה של טל מלר, המביא שורה של ראיונות עומק מנקודת מבט פמיניסטית שקיימה הכותבת עם ארבע סופרות פלסטיניות צעירות בולטות בישראל: מיסון אסדי, רג'אא' בכריה, ראויה ברבארה וענאק מואסי. המאמר מתמקד בשאלת התקבלותן החברתית של סופרות אלו כנשים כותבות בחברה הפלסטינית. טענתה המרכזית של מלר היא כי בכל האמור בסופרות הפלסטיניות אזוריות ישראל, האתגרים שהן מתמודדות עמם אינם נובעים רק מהיעדר מרחב

בסוף הספר מובאים תרגומים לעברית של ארבע מן היצירות הנדונות במאמרי הספר, המתפרסמות כאן לראשונה בעברית, בתרגומם של יהודה שנהב-שהרבני ודורית גוטספלד. לא כל היצירות שמאמרי הספר עוסקים בהן מובאות כאן מפאת הקושי בהשגת זכויות יוצרים. הציטוטים במאמרים העוסקים בסיפורים שלא תורגמו לעברית, כמו גם ציטוטים מיצירות אחרות שהובאו כדוגמה בכל אחד מן המאמרים, תורגמו על ידי מחברות המאמרים עצמן אלא אם כן צוין אחרת.

לסיום, התעתיק בספר למילים ולשמות ערביים הוא על פי המפתח להלן:

א = א, ב = ב, ת = ת, ט = ט, ג' = ג, ח = ח, כ = כ, ד = ד, ז = ז, ר = ר, ז
 ז = ז, ס = ש, ש = ש, צ = צ, ט = ט, ע = ע, ל = ל, פ = פ, פ = פ
 ק = ק, כ = כ, ל = ל, מ = מ, נ = נ, ה = ה, ו = ו, י = י, י = י, א = א.

על מנת להקל על הקריאה ומאחר שהספר נועד גם לציבור הרחב, שמות ומונחים אשר נשתגרו בעברית בצורה מסוימת מובאים בו בתעתיק הקרוב לאופן הגייתם ובהתאם לשימוש הרווח בשפה ולאו דווקא על פי כללי התעתיק (למשל עיראק ולא עראק). כמו כן, כדי למנוע טעויות בקריאה הוספנו ניקוד עזר בשמות כמו חֶסֶן, מְחַמַּד, קְרֶאן, והדגשנו את האותיות ב"ת וכ"ף אף שהן תמיד דגושות בשפה הערבית.

רשימת המקורות

- אלעד-בוסקילה, עמי (עורך), 2004. **נעליים ללא עקבים: סיפורים מודרניים של יוצרות ערביות**, בתרגום חניטה ברנד, לאה גלזמן, מירב חופי וחנה עמית-כוכבי, תל אביב: ספרית מעריב.
- אלקאדי, אימאן, 1992. **אלרואיה אלנסויה פי בלאד אלשאם: אלסמאת אלנפסיה ואלפניה 1985-1950** (הרומן הנשי בלבנט: המאפיינים הפסיכולוגיים והאמנותיים 1985-1950), דמשק: אלאהאלי ללטבאעה ואלנשר ואלתווע.
- גוטספלד, דורית, 2013. **האצבעות הנסתרות: סיפורת נשים פלסטינית**, תל אביב: רסלינג.
- ע'נאים, מחמוד, 2003-2002. "אלעבר-נועיה פי אלאדב אלערבי אלחדית: סקוט אלעצמה ואלקדאסה ען אלפן אלקצצי" ("עירוב בין ז'אנרים בספרות הערבית המודרנית: שקיעת הטוהרה והקדושה באמנות הסיפור"), **אלפרמל** 23-24, עמ' 189-193.
- פוזי, מחמוד, 1987. **אדב אלט'אפר אלטוילה (ספרות הציפורניים הארוכות)**, קהיר: דאר נהדת מצר ללטבע ואלנשר.
- צאלח, צלאח, 2003. **סרד אלאאח'ר: אלאנא ואלאאח'ר עבר אללע'ה אלסרדיה (תיאור האחר: האני והאחר מבעד ללשון האחר)**, אלאדאר אלבידא' ובירות: אלמרכז אלת'קאפי אלערבי.
- צורף, מירה, 1994. "האישה ומעמדה בשנות העשרים", חגי ארליך (עורך), **המזרח התיכון בין מלחמות העולם**, א, ספר ג, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 382-409.
- צמיר, חמוטל, 2006. **בשם הנוף**, ירושלים: כתר.
- קטב, סיד מחמד אלסיד ואחרים, 2000. **פי אדב אלמראה (על ספרות נשים)**, קהיר: אלשרפה אלמצריה אלעאלמיה ללנשר-לונגמן.
- שטרית ששון, שרון, 2015. **בין הצבר לחמנית**, תל אביב: רסלינג.
- שעבאן, בת'ינה, 1999. **100 עאם מן אלרואיה אלנסאאיה אלערביה: 1999-1899 (100 שנה של הרומן הנשי הערבי 1999-1899)**, בירות: דאר אלאאדאב ללנשר ואלתווע.
- Ardener, Edwin, 1975. "The Problem Revisited," in Shirley Ardener (ed.), *Perceiving Women*, London: Malaby Press, pp. 19-27.
- Ardener, Shirley (ed.), 1978. *Defining Females: The Nature of Women in Society*, London: Croom Helm.
- Badran, Margot, and Miriam Cooke (eds.), 1990. *Opening the Gates: A Century of Arab Feminist Writing*, Bloomington: Indiana University Press, pp. xiv-xxxvi.
- Baron, Beth, 1994. *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society, and Press*, New Haven: Yale University Press.
- Bhabha, Homi K., 1994. "Remembering Fanon: Self, Psyche and the Colonial Condition," in Patrick Williams and Laura Chrisman (eds.), *Colonial Discourse and Postcolonial Theory: A Reader*, New York, N.Y.: Columbia University Press, pp. 125-133.
- Booth, Marilyn, 2001. *May Her Likes Be Multiplied: Biography and Gender Politics in Egypt*, Berkeley: University of California Press.
- Cooke, Miriam, 1992. "Arab Women Writers," in Muhammad Mustafa Badawi (ed.), *Modern Arabic Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 443-462.
- , 1996. *Women and the War Story*, Berkeley: University of California Press.

- Lloyd, David, and Paul Thomas, 1998. *Culture and the State*, New York and London: Routledge.
- Roller, Judi M., 1986. *The Politics of the Feminist Novel*, Westport, CT: Greenwood Press.
- Shaaban, Buthayna, 1996a. "Arab Women and Literature: An Overview," in Suha Sabbagh (ed.), *Arab Women: Between Defiance and Restraint*, New York: Olive Branch Press, pp. 235-237.
- , 1996b. "The Hidden History of Arab Feminism," in Suha Sabbagh (ed.), *Arab Women: Between Defiance and Restraint*, New York: Olive Branch Press, pp. 250-253.
- Showalter, Elaine, 1982. "Feminist Criticism in the Wilderness," in Elizabeth Abel (ed.), *Writing and Sexual Difference*, Chicago: The University of Chicago Press, pp. 9-35.
- Zachs, Fruma, 2011. "Subversive Voices of Daughters of the *Nahḍa*: Alice al-Bustani and *Riwayat Sa'iba* (1891)," *Journal of Women of the Middle East and the Islamic World* 9, pp. 332-357.
- Zeidan, Joseff T., 1995. *Arab Women Novelists: The Formative Years and Beyond*, Albany: SUNY Press.